

Voorlopers van Spinoza: Aristoteles en de Stoa

PROF.DR. FRANS A.J. DE HAAS

Universiteit
Leiden

Woke wijsgeer

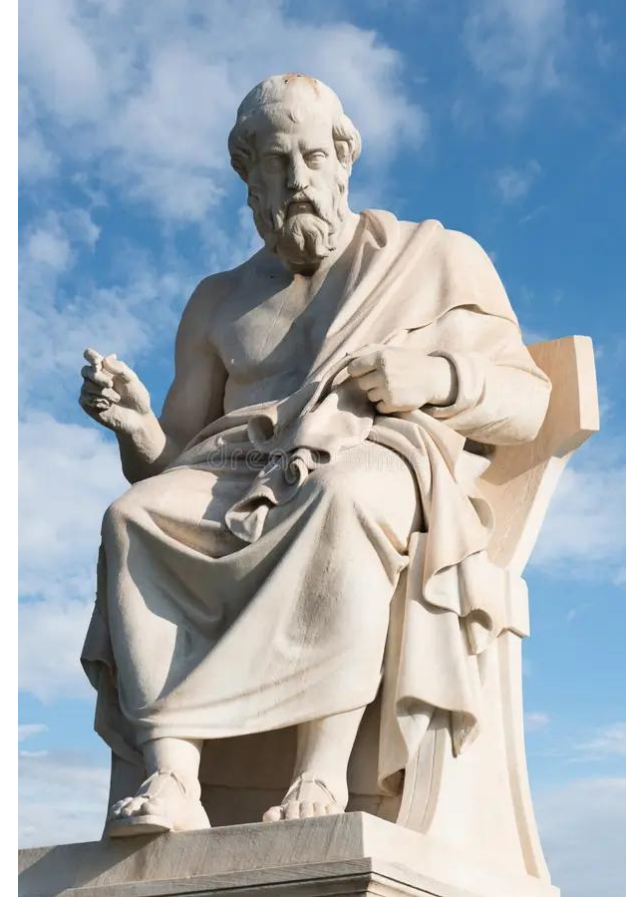

De wijsgeer sprak: Wat jullie moeten leren
Is hoe we hier in godsnaam zijn beland
Vergeet Spinoza, Popper, Hume en Kant
Wij gaan van nu naar vroeger redeneren

Het werd een mooie tocht, en interessant
Een bonte stoet van denkers zou passeren
Niet slechts bestaand uit rijke, blanke heren
Maar kleurrijk, zeer divers en flamboyant

Maar bij het eindpunt (dus aan het begin)
Stond, losjes leunend tegen de pilaren
De Griekse kliek hen grimmig aan te staren

Ons cancellen, zei Plato, heeft geen zin:
Omdat wij eeuwen influencers waren
Zit onze invloed overal al in.

Overzicht

---

1. filosofische receptie van bronnen
2. waarom Aristoteles en de Stoa?
3. de filosofie van Aristoteles
4. de filosofie van de Stoa
5. de *Ethica* van Spinoza

1. Bronnen

- filosofie en receptie van de geschiedenis van de filosofie
- wat had Spinoza in bezit?
  - volledig werk van Aristoteles in Latijnse vertaling
  - Stoa: Epictetus *Encheiridion*, Seneca *Epistolae*
- wat vond Spinoza van Griekse filosofie?
  - Plato en Aristoteles: negatief (doelgerichtheid, ijle noties, leven) *Ep. 56*
CM
  - Stoa: negatief (materialisme, vrije wil) *TIE 79*
  - Democritus en Epicurus: positief
    - rationale wetmatige benadering van de natuur en de dood, zonder bijgeloof

2. Waarom Aristoteles en de Stoa?

---

1. lezers hebben altijd allerlei verbanden gelegd
2. doorwerking van terminologie en denkpatronen bevestigd in oude en recente studies (Wolfson, Manzini, DeBrabander, Miller)
3. dit kan louter systematische overeenkomst zijn die uit eigen filosofische motieven voortkomt

Mijn aanpak

---

1. welke bellen gingen bij mij rinkelen toen ik (over) Spinoza's *Ethica* las?
2. mijn rode draad van Aristoteles via Stoa naar Spinoza: een proces van *samenpersen* van het systeem

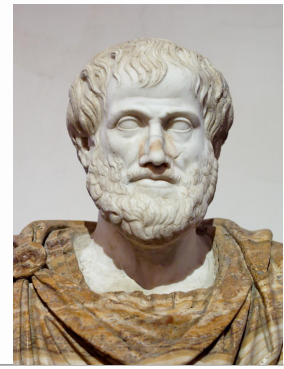

Aristoteles

384-322 vC

Aristoteles: kosmos

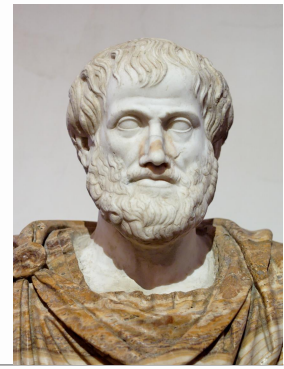

1. allesoverkoepelende metafysica:
alleen een veelheid van individuele substanties zijn reëel, de rest is conceptuele analyse en beschouwing daarvan
2. fysisch systeem van losse componenten (4 oorzaken, 4 elementen, menging, etc.)
3. psychologie is onderdeel van de fysica (principe van beweging en rust in zichzelf) en de opmaat tot uitgebreide biologie, waarvan gedrag van de mens weer een nadere invulling is tot en met het rationele leven toe
4. samengehouden door
  - a. al dan niet bewuste gerichtheid van alles op (uiteindelijk) één doel = hoogste principe = zichzelf denkende denkact (géén schepper, géén kennis van de wereld, géén bemoeienis met de wereld) – maar dat is in de Platoons-Christelijke interpretaties snel gecorrigeerd
  - b. gelaagdheid van samenstellingen van potentie en act (materie en vorm) uitlopend op pure actualiteit = hoogste principe; toepast op fysische veranderingen, kennisverwerving, ethiek

Aristoteles: ethiek

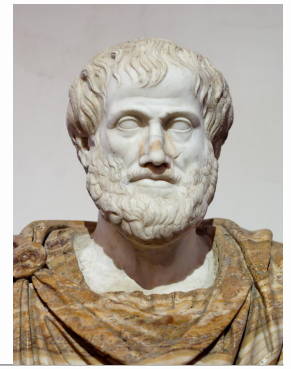
---

5. Het goede ligt in de eigen taak (*ergon*) van de mens (*EN* I.6): wat is de perfectie van de mens als mens? Een vorm van leven volgens de hoogste activiteit van de ziel, nl. de ratio, in concrete handelingen tijdens een levenslange praktijk (één zwaluw maakt nog geen zomer) – alleen kennis van het goede is nog steeds slechts potentie!
6. morele verantwoordelijkheid en terechte beloning en straf alleen mogelijk als de mens in belangrijke mate de primaire oorzaak is van handelen. Het beste resultaat wordt bereikt als de mens = de ratio niet afgeleid wordt door irrationele emoties (*akrasia*), maar wordt gesteund door rationeel getrainde emoties.

Aristoteles: deugd

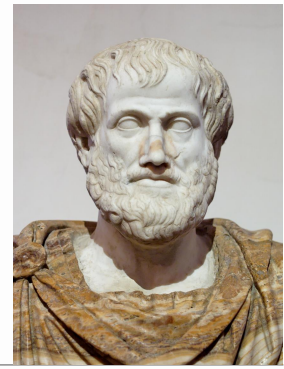

7. deugd (*aretē*): “een dispositie (*hexis*) met betrekking tot een keuze die bestaat in een midden ten opzichte van ons, bepaald door een regel, nl. die waarmee een praktisch wijs mens (*phronimos*) het zou bepalen”
8. deugd wordt verworven uitgaande van ieders natuurlijke aanleg, maar is een vervolgens stabiele dispositie (*hexis*) op grond waarvan de mens zonder te denken kiest voor de juiste handelingen

Aristoteles: de deugden

---

9. karakterdeugden (*EN II-V*): het (brede) midden tussen uitersten

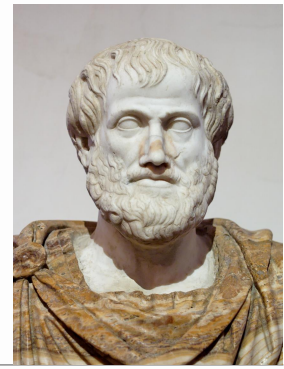
10. intellectuele deugden (*EN VI*):

- a. technische kennis (*technē*)
- b. praktische kennis (*phronēsis*) “over wat goed en nuttig is voor een geslaagd leven in het algemeen” (*EN VI.5*)
- c. wetenschappelijke kennis en bewijsvoering (*epistēmē*)
- d. kennis van principes (*nous*)
- e. wijsheid (*sophia* = *nous* en *epistēmē* samen)

Aristoteles: sociale filosofie

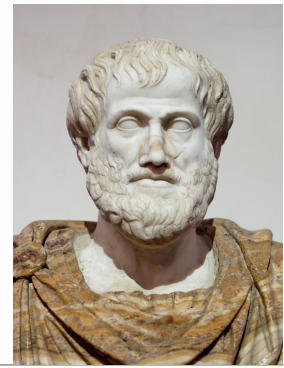

11. vriendschap (*philia*) (EN VIII-IX): deugdzaamheid is gemakkelijker te bereiken, te behouden en in de praktijk te brengen met gelijkgestemden (goed toewensen, mee-waarnemen, mee-denken, lief en leed delen) omdat de vriend(in) beschouwd wordt als een 'alter ego' (*allos egō*). Te onderscheiden van louter plezierige of nuttige vriendschappen.
12. relatie individuele ethiek en politiek vanuit de definitie van de mens als sociaal wezen: het behoort tot het palet van te realiseren potenties om relaties met anderen aan te gaan en functies te bekleden in de (stad)staat. Goede betrekkingen tussen (stad)staten zijn óók een vorm van *philia*.

Aristoteles: ruimte

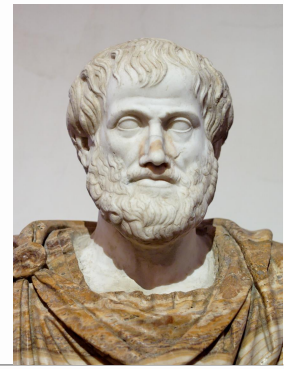
---

13. ruimte voor onvoorspelbare, niet-wetmatige, niet-noodzakelijke processen:
  - a. in de metafysica: alles wat niet-noodzakelijk ofwel contingent is
  - b. in de fysica: constanten gelden ‘in de meeste gevallen’, toeval
  - c. in de psychologie: verschillen in natuurlijke aanleg; keuzes op grond van eigen kracht en inschatting van de situatie; kennis is nog geen handeling

14. als je de ruimte afschaft is er geen ethiek meer mogelijk – zegt de Aristotelicus Alexander van Aphrodisias in zijn *De fato ...* tegen de Stoa!

Aristoteles: discussiepunten

- I. de eenheid van de kosmos
- II. wat is de relatie tussen de kosmos en het hoogste principe?
- III. is vriendschap egoïstisch of altruïstisch? Moet men meer van zichzelf houden dan van een ander?
- IV. lastige rol van de buitenwereld bij het vinden van geluk:
  - a. externe goed-eren: gezondheid, rijkdom, macht, vrienden
  - b. de juiste opvoeding en wetgeving om in op te groeien en te leven (= taak van de staat)

De Stoa

---

300 vC -

Stoa

---

1. Vroege Stoa   IV-IIIvC   Zeno, Cleanthes, Chrysippus
2. Midden Stoa   II-I vC   Panaetius, Posidonius
3. Late Stoa   I-II nC   Epictetus, Seneca, Marcus Aurelius ...
4. kosmos en de kennis daarvan vormen een strict coherent geheel;
logica en (meta)fysica zijn de wortels en stam van de boom
waarvan de ethiek de vruchten vormt

Stoa

---

5. “Deze wereld is één en bevat alle wezens in zich; zij is georganiseerd door de natuur, levend, rationeel en intelligent, en zij bezit de organisatie van wezens, een organisatie die eeuwig is en voortschrijdt volgens een bepaalde volgorde en orde ... Alles wat tot stand gekomen is wordt gevolgd door iets anders dat er noodzakelijk van afhangt als van een oorzaak, en alles wat tot stand komt heeft iets wat eraan voorafgaat waarmee het is verbonden als aan een oorzaak.” (Alexander of Aphrodisias *De fato* 191.31ff)

Stoa

---

6. actieve/passieve materie doortrekken elkaar geheel
7. het actieve principe is Ratio (*Logos*), God, Zeus – aan wiens invloed geen enkel deel van de kosmos zich dus kan onttrekken: determinisme
8. leven = groei in planten, waarneming in dieren, en denken in mensen zijn manifestaties van de Ratio ofwel zaden van de *Logos* (*spermatikoi logoi*)

Vrijheid?

9. vrijheid ligt in de innerlijke keuze om te leven volgens de natuur (individueel en kosmisch) ongeacht het feitelijke resultaat
10. onderscheid tussen hoofd- en bijoorzaken in de causale nexus (rollende cilinder) – geen notie van vrije wil maar wel ethische verantwoordelijkheid

... maar in de Oudheid gelooft niemand in dit compatibilisme

Stoa: therapie

---

11. onderscheid tussen goed – indifferent – slecht
12. het enige goed = deugd = leven volgens de natuur – maar de Stoïsche wijze is zeldzaam
13. alle externe goeds is indifferent
14. therapie van de ziel is nodig om niet te worden aangedaan door emoties = verkeerde oordelen en een staat van vrijheid van aandoeningen (*apatheia*) te bereiken

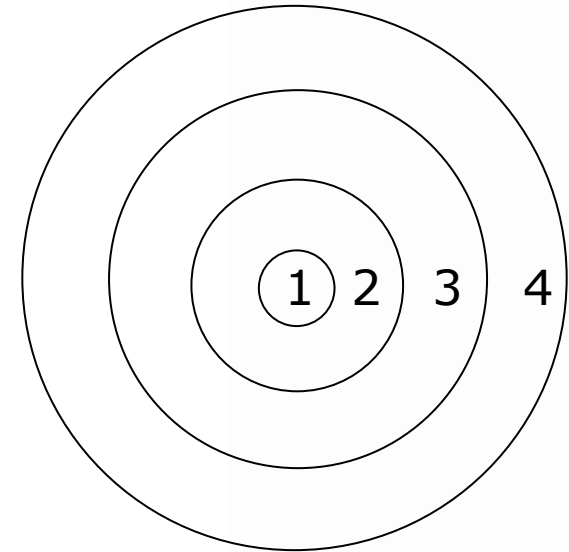
Stoa: sociale filosofie

---

15. *oikeiōsis*: zich eigen maken, verwantschap

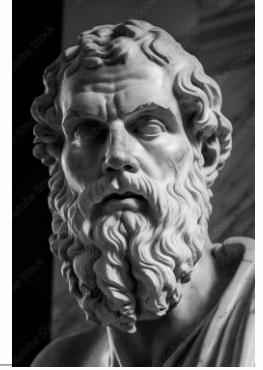
1. zelfbehoud
2. familie
3. stad
4. kosmos

16. het proces heeft natuurlijke oorsprong
maar berust op bewuste ontwikkeling

Epictetus (50-120 nC)

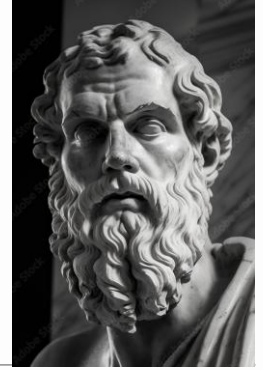

- Handboekje (*Encheiridion*), samengesteld door zijn leerling Arrianus
- (3) Bij alles wat je in vervoering brengt of nut verschaft of waar je van houdt, moet je eraan denken te zeggen wat voor soort iets het is, en daarbij moet je bij de kleinste dingen beginnen. Als je van een kruik houdt, zeg dan: 'Ik houd van een kruik'. Want als hij dan breekt, zul je niet in verwarring gebracht worden. Als je je kind of je vrouw kust, zeg dan dat je een mens kust. Want als ze dan sterven, zul je niet in verwarring gebracht worden.

Epictetus *Handboekje*

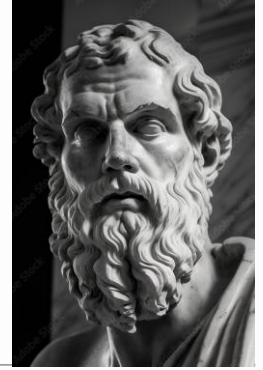

- (17) Bedenk dat je een acteur bent in een toneelstuk dat door een ander geschreven is. Wil hij een kort stuk, dan is het een kort stuk; wil hij een lang stuk, dan is het een lang stuk. Wil hij dat je een bedelaar speelt, dan moet je ook die rol goed spelen; wil hij dat je een invalide speelt, of een heerser, of een gewone man, dan is dat jouw rol. Want het is jouw taak de jou toegewezen rol goed te spelen; het toewijzen van die rol is de taak van een ander.

Epictetus *Handboekje*

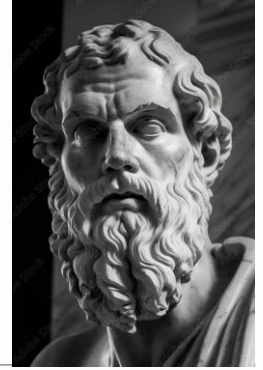

(43) Ieder ding heeft twee handvatten: met de één kun je het dragen, met de ander niet. Als je broer je onrecht aandoet, pak de zaak dan niet aan bij het handvat dat hij onrecht doet (daarmee kun je die zaak namelijk niet dragen), maar liever bij het andere handvat, dat hij je broer is, dat hij samen met je is opgegroeid: dan pak je de zaak aan bij het handvat waarmee je hem kunt dragen.

Epictetus *Handboekje*

- (4) Wanneer je aan een bepaalde activiteit begint, realiseer je dan wat de aard van die activiteit is. Als je gaat baden, haal je dan voor de geest wat er zoal gebeurt in een badhuis: mensen die je nat spatten, die tegen je opbotsen, die je uitschelden, die stelen. Je zult die activiteit met minder risico ondernemen, wanneer je direct tegen jezelf zegt: ‘Ik wil een bad nemen en mijn morele keuze in overeenstemming met de natuur houden.’ Dit moet je bij iedere activiteit doen. Want als er dan iets gebeurt wat je bij het baden belemmert, kun je direct zeggen: ‘Dit was niet het enige wat ik wilde: ik wilde ook mijn morele keuze in overeenstemming met de natuur houden. En dat laatste zal me niet lukken als ik me boos maak om wat er gebeurt.’

Spinoza

1632-1677 nC

Spinoza: metafysica

---

1. monisme: alles is één substantie
2. *natura naturans* / *natura naturata*
natura naturata kent
  - oneindige modi: beweging, rust
  - eindige modi: extensie = voorzover wij lichaam zijn = idee van de geest
denken = voorzover wij geest zijn

Spinoza: kennis tot perfectie

3. cognitie:
  - a. kennis 1: waarneming = toegang tot andere lichamen (imperfect want via lichaam = voorstellingsvermogen)
  - b. rede: kennis 2 discursief denken op basis van algemene noties > voldoende kennis van universele wetten
  - c. rede: kennis 3 intuïtie (E 5p20-39) = *visio dei* = gemoedsrust (*acquiescentia mentis*), gelukzaligheid, vrijheid

4. Maar hoe meer de geest weet, hoe beter hij zowel zijn eigen vermogens als de orde van de natuur begrijpt. Hoe beter hij zijn eigen vermogens begrijpt, hoe gemakkelijker hij zichzelf kan sturen en regels kan opstellen voor zijn eigen sturing; en hoe beter hij de orde van de natuur begrijpt, hoe gemakkelijker hij zich kan onthouden van nutteloze bezigheden. En daarin bestaat, zoals we al hebben gezegd, onze hele methode. (*TIE* 40)

Spinoza: ethiek

---

5. wij streven niet naar het goede omdat wij oordelen dat het goed is, maar wij noemen het goed omdat wij er (onwillekeurig) naar streven. (*E III 9s*)
6. elk ding streeft naar zijn zelfbehoud (*conatus*) = dit verlangen is de uitdrukking van Gods kracht (cf. *Stoa logos*)
7. het hoogste goed = perfectie van het leven = het bereiken van (het ideaalbeeld van de menselijke) natuur = schouwen van God = een direct begrip van alles zoals het in God is = liefde voor God = Gods eigenliefde (combineert Arist. *EN IX-X*)
8. zoeken naar het hoogste goed betekent een transformatie van de mens en zijn leven; het vereist heling van het intellect (*TIE*)

Spinoza: ethiek

---

9. primaire affecten: verlangen naar perfectie (= *conatus*), blijdschap (*laetitia*)
de overgang naar een hogere graad van perfectie, droefenis (*tristitia*)
overgang naar een lagere graad van perfectie. Alle emoties zijn variaties daarvan.
10. affecten van de geest:
  - a. actieve affecten gebaseerd op heldere ideeën vergroten onze kracht en (her)vormen ons voorstellingsvermogen
  - b. passieve affecten gebaseerd op onvolmaakte ideeën verminderen onze kracht

Spinoza: levens volgens natuur

---

11. Het onvoorwaardelijk deugdzzaam handelen is hetzelfde als het handelen op grond van de wetten van de eigen natuur. Welnu, wij handelen slechts in zoverre wij kennen. Het deugdzzaam handelen in ons is dus hetzelfde als onder leiding van de rede handelen, leven, het zelfbehoud nastreven en dit op basis van het zoeken naar het eigenbelang. (E IV 24 bewijs)
12. essentie = kracht = deugd = verstand = wil (E II 49c, IV D 8): er is geen losse 'vrije' wil voor nodig om tot oordelen en handelen over te gaan.

Spinoza: therapie

---

13. E V 20c: De macht van de geest over de hartstochten bestaat uit:
1. de kennis daarvan (E III app: een hartstocht is een verward idee)
  2. de scheiding van de hartstochten van de kennis van de door ons onhelder voorgestelde uitwendige oorzaken [...]
  3. de rangorde die de geest onder zijn hartstochten kan aanbrengen (zie bespreking van 48 hartstochten E III appendix als therapie)

Conclusie: samenpersen

1. Aristoteles:

1. veel vrije ruimte in (meta)fysica en psychologie, samenhang van de natuurlijke hiërarchie (*scala naturae*) door algemene noties als finaliteit, potentie en actualiteit (ziel/lichaam)
2. vrije keuze is de grond voor situationele deugdethiek, geen harde ethische voorschriften
3. ethiek en politiek in elkaars verlengde

2. Stoa:

1. hecht materialistisch bouwwerk waarin metafysica = fysica = psychologie = *logos*
2. deugd = kennis die vrijheid geeft voor de innerlijke keuze om te handelen volgens de natuur zonder emoties = onjuiste oordelen – ongeacht de gedetermineerde uitkomst
3. natuurlijk proces van *oikeiōsis* leidt van zelfbehoud tot staat tot kosmos

3. Spinoza:

1. volledig monisme dus volledig determinisme
2. lichaam is idee van de geest
3. essentie = deugd = kennis = wil = kracht om tot *visio Dei* te komen en alles vanuit Gods perspectief te zien
4. dit wenst men ook de andere mensen toe (vandaar de *Ethica*)
5. verlangen tot zelfbehoud (*conatus*) drijft onbewust deze perfectionering omdat ieders essentie een modus van God is
6. (on)rechtvaardigheid pragmatisch gevolg van geldende wetten

Bibliografie Aristoteles en de Stoa

Ackrill, J.L. *Aristoteles*. Vertaald door Frits Van der Bleij and Philip Van der Eijk. Groningen: Historische Uitgeverij, 1994.

Pannier & Verhaeghe (1999). *Aristoteles. Ethica Nicomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1999.

Long, A.A. & Sedley, D.N. *The Hellenistic Philosophers*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Sellars, J. *Stoicism*. Chesham: Acumen, 2006.

Bénatouïl, T. (2016), "Aristotle and the Stoa", in A. Falcon (ed.) *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*. Leiden: Brill, 2016, 56-75.

Boter, G. & Brouwer, R. *Epictetus. Verzameld werk*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep, 2018.

Bibliografie Spinoza

Wolfson, H.A. *The Philosophy of Spinoza. Unfolding the Latent Processes of His Reasoning*. 2 vols. New York: Schocken Books, 1934.

De Jong, K.H.E. *Spinoza en de Stoa*. Mededelingen vanwege het Spinozahuis 5. Leiden: Brill, 1939.

Garrett, D. "Spinoza's Ethical Theory." In D. Garrett (ed.) *The Cambridge Companion to Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 267–314.

Manzini, F. *Spinoza, Une lecture d'Aristote*. Paris: PUF, 2009.

DeBrabander, F. *Spinoza and the Stoics. Power, Politics and the Passions*. London-New York: Continuum International Publishing Group, 2007.

Miller, J. *Spinoza and the Stoics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Einde

Bedankt voor uw aandacht!

Nog vragen?

